

Webrecensie BMGN – LCHR 126:4 (2011)

Dam, Peter van, ***Religion und Zivilgesellschaft. Christliche Traditionen in der niederländischen und deutschen Arbeiterbewegung (1945-1980)***

(Zivilgesellschaftliche Verständigungsprozesse vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Deutschland und die Niederlande im Vergleich 2; Münster [etc.]: Waxmann, 2010, 332 blz., ISBN 978 3 8309 2315 2).

De stad Münster in het Duitse Noordrijn-Westfalen is een bolwerk van eigentijdse Duits-Nederlandse betrekkingen. Zo herbergt hij het hoofdkwartier van het Eerste Duits-Nederlandse Legerkorps, terwijl de Westfälische Wilhelms-Universität er, naast het Institut für Niederländische Philologie, onderdak biedt aan het Zentrum für Niederlande-Studien. Dit centrum is de enige universitaire instelling in Duitsland die zich in onderwijs en onderzoek stelselmatig met de Nederlanden en de Duits-Nederlandse relaties bezighoudt. Met vruchtbare resultaten, getuige de serie ‘Niederlande-Studien’, die inmiddels meer dan vijftig titels telt.

Als aparte subserie van deze reeks verschijnen sinds kort publicaties over het thema, waarop het centrum zich de laatste jaren speciaal heeft gericht: ‘Zivilgesellschaftliche Verständigungsprozesse vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart - Deutschland und die Niederlande im Vergleich’. De hier besproken studie, waarop de Nederlandse historicus Peter van Dam in 2010 in Münster promoveerde, is het tweede deel uit deze subserie.

In zijn voorwoord schrijft Van Dam dat hij bij de aanvang van zijn onderzoek naar de rol van religie bij de vorming en/of instandhouding van arbeidersorganisaties in het naoorlogse Nederland en Duitsland vervuld was van reserves omtrent het sleutelbegrip *Zivilgesellschaft* waarmee hij in het kader van het onderzoeksproject geacht werd te werken. Hij had weinig op met de normatieve lading die dit begrip veelal had gekregen. Gaandeweg ontdekte hij echter dat het, mits gehanteerd als waarde vrije,

bereichslogische omschrijving toch een nuttig concept was voor zijn grensoverschrijdend vergelijkend onderzoek. Zijn omschrijving behelst wat in Nederland gewoonlijk het maatschappelijk middenveld wordt genoemd: *‘eine Domäne [...] die in vielen Gesellschaften zwischen Staat, Markt und privatem Bereich entsteht’*.

Hoe anders waren zijn ervaringen met het tweede begrip waarmee hij onvermijdelijk te maken kreeg en waaraan hij zich naar eigen zeggen steeds meer ging ergeren: het Nederlandse begrip verzuiling en haar vertalingen of synoniemen *Versäulung*, *Subgesellschaft* en *Milieu*. Hij raakte er steeds meer van overtuigd dat dit begrip te vaak een te weinig gedifferentieerd en bovenal te statisch beeld van de (Nederlandse) samenleving in de hand werkt. Reden om er in zijn promotieonderzoek niet meer mee te willen werken en er daarna in een aparte publicatie kritische woorden aan te wijden (*Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2011, 160 blz., ISBN 9789028424197). In plaats van ‘zuilen’ spreekt Van Dam liever van exclusieve ‘zware’ en inclusieve ‘lichte’ gemeenschappen of netwerkverbanden.

Het resultaat van deze gezonde scepsis ten aanzien van bevlogen visies op de *civil society* en clichématige benaderingen van de verzuiling is een alleszins lezenswaardige, informatieve studie. De kracht ervan schuilt niet zozeer in de gehanteerde modellen, analyse en theorievorming, als wel in de beschrijving van de parallellie en hier en daar ook verwevenheid van de arbeidersbewegingen van Duitsland en Nederland. Die waren welbeschouwd groter dan vaak wordt aangenomen.

Om duidelijk te maken hoe religieuze tradities in de naoorlogse tijd doorwerkten, voert Van Dam ons terug tot de tweede helft van de 19de eeuw. Hij stelt vast dat toen in beide landen in kringen van katholieken en protestanten zich een steeds krachtiger streven manifesteerde naar ‘zware’ gemeenschappen, die zich meer of minder exclusief richtten op bepaalde volksdelen. Dat gebeurde tegen de achtergrond van vergelijkbare staatkundige en sociaal-economische ontwikkelingen, die het ontstaan van belangenverenigingen mogelijk en nastrevenswaardig maakten. Om hun

bestaan te rechtvaardigen en aanhang te krijgen en te behouden accentueerden deze verenigingen de verschillen *'mit anderen zivilgeschaftlichen Akteuren und auch mit dem Staat'*. Met als resultaat dat tegen 1914 in zowel Duitsland als Nederland een even omvangrijk als levendig maatschappelijk middenveld gestalte begon te krijgen.

Dat middenveld bood de katholieken en protestanten talrijke opties: religieus geïnspireerd, persoonlijk engagement; een scala aan open, inclusieve, 'lichte' organisaties; 'zware' interconfessionele (algemeen christelijk) netwerkverenigingen; nog zwaardere confessionele varianten (katholiek, algemeen-protestants of kerkelijk-protestants). Bovendien waren er allerlei meng- en tussenvormen, ook op het vlak van internationale samenwerking. Zo was het Internationaal Christelijk Vakverbond (ICV) een interconfessionele federatie, waarvan confessionele organisaties als het algemeen-protestantse Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en het RK Werkliedenverbond (RKWV) deel uitmaakten, naast interconfessionele vakverenigingen uit bijvoorbeeld Duitsland. Tegelijkertijd waren het CNV en allerlei kerkelijk-protestantse standsorganisaties uit Nederland en Duitsland aangesloten bij de exclusieve Protestants-Christelijke Arbeiders-Internationale, terwijl het RKWV lid was van een even exclusieve katholieke pendant. In beide landen waren de katholieken door de bank genomen succesvoller met het creëren van 'zware gemeenschappen' dan de protestanten.

Gevoed door de ervaringen tijdens de nazitijd en de bezetting ontbrandde na de Tweede Wereldoorlog aan weerszijden van de grens een fundamentele discussie over de vraag of de 'zware' verenigingen en netwerken moesten herleven. In Duitsland koos de lutherse Evangelische Kirche in Deutschland (EKD) openlijk voor steun aan de Deutscher Gewerkschaftsbund (DGB), de door sociaaldemocraten gedomineerde eenheidsvakbeweging. In Nederland volgde het protestantse CNV met argusogen deze Duitse ontwikkelingen. CNV-voorzitter M. Ruppert spande zich persoonlijk in om die een andere wending te geven. Jarenlang liep Ruppert, lutheraan en bekend vanwege zijn bijval voor het bisschoppelijk

Mandement van 1954, bij de Duitse Christlich-Demokratische Union en bij lutherse theologen als Hans Lilje de deur plat om steun te krijgen voor de exclusief protestantse vakbond die het CNV in Duitsland van de grond probeerde te krijgen. Tevergeefs. Dat Ruppert willens en wetens het beleid doorkruiste van het interconfessionele ICV, dat in Duitsland de interconfessionele vakbeweging wilde laten herleven, bevestigt hoezeer hij aan 'zware' gemeenschappen hechtte. Achtergrond van Rupperts optreden was, naast authentieke zendingsdrang, vooral zijn bezorgdheid over de sympathie die invloedrijke Nederlandse theologen uit de hervormde en de lutherse kerk hadden voor de Doorbraak en het *de facto* socialistische Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV).

De keuze van de Evangelische Kirche voor de DGB en de sympathie van Nederlandse hervormde en lutherse theologen voor de PvdA en het NVV preludeerden op wat vanaf de jaren zestig en zeventig in Nederland en Duitsland ging overheersen: de afbraak van exclusieve 'zware' netwerkorganisaties en de brede aanvaarding van inclusieve 'lichte' gemeenschappen. Dat ook katholieken daarin meegingen hield nauw verband met het Tweede Vaticaans Concilie. Het katholieke NKV fuseerde met het NVV. Het CNV ging onderdak bieden aan katholieke bonden en individuen. De Duitse confessionele standsorganisaties gingen zich toeleggen op het toerusten van hun leden voor individueel engagement op andere plekken in de samenleving.

Volgens Van Dam impliceert dat niet dat het daarmee ook was gedaan met de betekenis van religieuze tradities, zoals zijns inziens vaak is beweerd. Wat in de jaren zestig en zeventig verdween, was de dominantie van de 'zware' netwerkorganisatie. Over wat er in de jaren daarna met de doorwerking van de religieuze tradities in 'lichte' verbanden gebeurde, spreekt hij echter niet. Dat viel buiten de periodisering van het onderzoek. Dat is jammer, want 1980 is een tamelijk willekeurige cesuur waardoor het de vraag blijft hoe personen, kerken en organisaties als de FNV, de DGB en het CNV met de nieuwe 'lichte' situaties omgingen. Het zou een goed onderwerp voor een apart artikel kunnen zijn.

Paul E. Werkman, Vrije Universiteit Amsterdam

Webrecensie BMGN 126:2 (2011)

Dekker, Cornelis, Baetens, Roland, *Geld in het water. Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloeden in de 16e eeuw* (Hilversum: Verloren, 2010, 335 blz., ISBN 978 90 8704 123 6).

In de overgang van de middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd (1400-1600) vond een opvallend groot aantal waterrampen plaats. De ondergang van Zuid-Beveland in de zestiende eeuw is een van de dramatische hoogtepunten, en is in omvang te vergelijken met de ondergang van de Grote Waard (nu de Biesbosch) of het ontstaan van de Dollard, beide in het begin van de vijftiende eeuw. De geleidelijke en nog lang zichtbare ondergang van de eens welvarende zoutstad Reimerswaal – de ruïnes waren nog decennia bij laag water te zien – heeft hier ongetwijfeld sterk aan bijgedragen.

De ondergang van Zuid-Beveland was niet aan slechts één overstroming te wijten. In dit boek wordt de rol van vier grote winterstormvloeden beschreven: de Sint-Felixvloed van 5 november 1530, de stormvloed van 2 november 1532, de Sint-Pontiaansvloed van 13 januari 1552 en de Allerheiligenvloed van 1 november 1570 (vloeden werden vaak vernoemd naar de heiligendag waarop ze plaatsvonden). In chronologische volgorde wordt per overstroming aangegeven hoe de situatie was voor de ramp, wat de omvang was van de ramp en hoe men op de ramp reageerde. Aanvankelijk namen de bewoners het initiatief tot herdijking, bijgestaan door de centrale Habsburgse overheid, die echter, verwickeld als zij was in kostbare oorlogen, niet veel te bieden had. Toen dat mislukte, mede door opvolgend natuurgeweld, nam de stad Antwerpen het initiatief over. De Scheldestad vreesde stroomverlegging van de Honte en de Schelde, wat uiteindelijk ook gebeurd is: de Westerschelde heeft de functie van de Honte als zeearm naar Antwerpen overgenomen. Toen herdijkingen mislukten, verschoof het initiatief naar particuliere investeerders afkomstig uit Antwerpen en Mechelen.

Dekker en Baetens hebben uitvoerig onderzoek gedaan naar deze investeerders. De gekozen methode is geïnspireerd door de prosopografie. Van alle bedijkers en landeigenaren in Zuid-Beveland van Antwerpse (75 procent) of Mechelse (25 procent) herkomst is een groot aantal gegevens systematisch bij elkaar gezet betreffende familierelaties, positie in een waterschap,